

Л.А. Спіцина *

РОГАЧИЦЬКА ТА РЕПІНСЬКА КУЛЬТУРИ В КОЛІ КУЛЬТУР ПІЗЬНОГО ЕНЕОЛІТУ—РАННЬОЇ БРОНЗИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ¹

Розглядається походження та хронологічні межі двох культурних явищ доби пізнього енеоліту—ранньої бронзи Східної Європи.

Ключові слова: Східна Європа, пізній енеоліт, рання бронза, рогачицька культура, репінська культура, трипільська культура, Усатове, нижньомихайлівська група пам'яток, дереївська культура, культура Баден, культура кулястих амфор.

Хронологічна позиція та формування рогачицької культури

Ареал пам'яток рогачицької культури охоплює степову смугу правого берега Дніпра, Нижню Наддніпрянщину та Степовий Крим. За відсутності репрезентативного пакету ізотопних дат для пам'яток пізнього енеоліту—ранньої бронзи межиріччя Дніпра й Дону та доповнень, яких зазнають наявні дати, особливу увагу привертає відносна хронологія, тобто стратиграфічні дані, а також імпорт, речі та явища, що відбивають зв'язки й взаємовпливи носіїв різних звичаїв.

Існування рогачицької культури визначає, насамперед, стратиграфія Михайлівського поселення, нашарування якого відбивають декілька культурних явищ: нижньомихайлівську групу пам'яток, рогачицьку (у звичній термінології ранньоямну), ямну (пізньоямну), ка-

такомбне культурне коло. Наявність трипільського імпорту у нижньому горизонті середнього шару Михайлівки та інші дані (біконічні орнаментовані пряслиця) свого часу дозволили дослідникам поселення синхронізувати цей шар з Трипіллям СІІ (Лагодовська й ін. 1962, с. 187). Щоправда, як слушно зауважив В.Г. Збеневич, уламки посуду можуть бути віднесеними і до початку Трипілля СІІ і до його кінця (Збеневич 1974, с. 138). Можливо, на другу половину цього періоду вказує наявність у верхньому горизонті середнього шару осель із глиняною обмазкою долівки. Напівземлянки й наземні оселі з глиняною долівкою зафіксовано на поселеннях Гординештського типу (Середнє та Верхнє Попруття й Середня Наддністрянщина) (Дергачев 1980, с. 120), типу Бринзен (Середнє Попруття й Середня Наддністрянщина) (Маркевич 1981, с. 77—85).

Говорячи про синхронність рогачицьких пам'яток пізньому Трипіллю, звернемо увагу на усатівську культуру. Синхронізуючи її з середнім шаром Михайлівки, В.Г. Збеневич (Збеневич 1974, с. 138, 164) чомусь порівнював її кухонний посуд з керамікою нижнього шару Михайлівки. Вказавши на розбіжність між ними (Там само, с. 101, 138, 164), він обійшов увагою те, що усатівський кухонний посуд має певні риси схожості з керамікою середнього шару Михайлівки. Маємо на увазі такі деталі, як переважання шнурової орнаментатії, наявність замазаних перлин та заціпів, трапляється на усатівському посуді й така орнаментатія, як навскісна решітка (Там само, с. 88—89).

Разом із тим, дати, отримані для середнього шару поселення, та дослідження трипільського імпорту із нижнього горизонту середнього шару, які знаходять аналогії в пам'ятках кошиловецької групи трипільської культури (період СІ) визначають її більш давній вік порівня-

* СПИЦИНА Лариса Анатоліївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України, spitsyna@iananu.org.ua

¹ Статтю виконано в межах українсько-швейцарського проекту «Реакція рослинного світу та людського суспільства на кліматичні коливання в Україні» («The reaction of the plant world and human society on climate fluctuations in Ukraine») SCOPE5 IZ73Z0_152732.

но із Трипіллям СІІ (Kotova, Spitsyna 2003). Таким чином, побутування рогачицької культури можна визначити 3550—3200 рр. до н. е.

Складнішою є проблема з поховальними пам'ятками. На сьогодні у Степовому Подніпров'ї, особливо Дніпровсько-Бузькому межиріччі, виявлено значний пласт поховань, що за трипільським імпортом та іншими речами синхронізуються з Трипіллям СІ, СІІ. Певні риси поховального обряду степового населення теж перегукуються з усатівським — за кам'яними конструкціями, за незначною глибиною могил, орієнтацією небіжчиків, зокрема у північно-східному напрямку. За переважання пози зібгано на боці, тут трапляються й поховання, виконані на спині з підігнутими ногами (Збенович 1974, с. 40—41). Привертає увагу й те, що поховання ІІ ґрунтового могильника в Усатовому сплановано напівколом (Там само, рис. 20), як і основні поховання в декотрих підкурганних могильниках межиріччя Дніпра та Південного Бугу. Поєднують їх виробки з вохри в могилах.

Строкатість поховального обряду Нижньої Наддніпряни не дозволяє усі пам'ятки цієї території однозначно пов'язувати з рогачицькою культурою. Можливо, виділення однорідних за поховальним обрядом пам'яток стане можливим за появи підстав їхнього детальнішого хронологічного членування у межах етапів СІ, СІІ.

Синхронізація рогачицької культури з пізнім Трипіллям дозволяє ввести її в коло інших одночасових культур. Значну увагу приділяє цій проблемі В.Г. Петренко, вважаючи ряд ознак пізньотрипільського посуду Північно-Західного Надчорномор'я прямим копіюванням традицій кераміки балкано-дунайських культур ранньої бронзи — Езеро, Чернавода ІІІ, та синхронізує усатівські пам'ятки з Баденом. Приєднуючись до В. Немейцової-Павукової, він виходить на горизонт Баден І, який розміщується в межах 3300—2700/2500 рр. до н. е. (Патокова и др. 1989, с. 115).

Припускаємо, що додатковою підставою на користь синхронності нижнього горизонту середнього шару Михайлівки з баденською культурою можуть бути горщики з прокресленим орнаментом. Виходячи з публікацій, цей посуд є найбільш подібним до кераміки класичної баденської культури етапів 2а, б (Nemejsova-Pavukova 1981, s. 266—267, obr. 3, 4; Потушняк 1985, с. 302, рис. 78, 8). Цікаво, що аналогії простежуються саме в пам'ятках Словаччини й Західної України, що дозволяє припуска-

ти північно-західний напрям контактів, а не південно-західний — з носіями культури Коцофені, що належить до одного з баденською кола. Згідно В. Немейцової-Павукової, етап 2 баденської культури є синхронним культурі Коцофені 1 та шарам ІV Езеро (1981, s. 287). Для Езеро отримано серію дат, що вкладаються у межі 3500—3100 рр. до н. е. Близьким часом датується й 2 етап баденської культури.

Таким чином, з урахуванням змін у схемі В. Немейцової-Павукової в єдиний горизонт можна пов'язати Езеро ІV—VI—Чернавода ІІ—Коцофені І—Баден ІІ—культура кулястих амфор ІІ ст. Стосовно останньої можна вказати на певні риси подібності оздоблення її посуду до посуду рогачицької культури. Це, зокрема, наколи прямокутної форми, які утворюють ряди та зигзаги, напівмісяці з відбитків мотузочка.

Стратиграфія поселення Михайлівка дозволяє припустити наявність двох етапів у розвитку рогачицької культури. Нагадаємо, що запропоноване О.Г. Шапошніковою (Шапошнікова 1972) виділення двох горизонтів в межах середнього культурного шару було пов'язане із дослідженням залишків поселення Нижній Рогачик, посуд з якого було представлено начебто лише виробами зі сплосченим денцем. Дослідження колекції поселення не дозволило поділити це твердження (Спіцина 2010). Зазначимо, що за певними рисами кераміка з поселення Нижній Рогачик більше тяжіє до нижнього горизонту середнього шару Михайлівки, ніж до верхнього. Однак, йдеться не про домішки або форму денця (в колекції наявний посуд як із гострим, так зі сплосченим денцем), а про конфігурацію горла. Отже, у керамічному комплексі середнього шару поселення Михайлівка зміни мало відчутні. Однорідним є кременевий комплекс обох горизонтів — тожний за характером сировини, засобами обробки та категоріями знарядь. Відчутнішими начебто є зміни у будівельній справі. Зокрема, з верхнім горизонтом пов'язано оселі з глиняною обмазкою долівки.

Появу нової культурної традиції представлено матеріалами горішнього шару, де панівною є інша форма горщика та інший стиль орнаменталізації. Проблема зв'язку керамічних традицій, відбитих середнім та верхнім шарами цього поселення, вимагає повного аналізу матеріалів пам'ятки.

Питання походження рогачицької культури значною мірою зводиться до походження її керамічного комплексу. Незважаючи на

те, що появу носіїв ямної культури в Україні пов'язували з міграціями зі Сходу, разом з тим, саме із своєрідністю керамічного комплексу середнього шару Михайлівки пов'язана проблема його походження. Дослідники Михайлівського поселення його генетичне підґрунтя пов'язували з різними явищами — пам'ятками типу Середній Стіг II, а також пізньонеолітичними степовою та лісостеповою смуг (Лагодовська та ін. 1962, с. 87, 90, 193—200). На ролі останніх особливо наполягав В.М. Даниленко, з чим пізніше погодилася й О.Г. Шапошнікова. Натомість Д.Я. Телегін провідним компонентом формування давньоямної культури вважав середньостогівську культуру (Телегін 1973, с. 147—154), що знайшло підтримку інших дослідників (Збенович 1974, с. 65), можливо, і через розрив у часі між неолітичними пам'ятками та середнім шаром Михайлівки.

Від дослідників Михайлівського поселення бере початок традиція розглядати нижній шар цього поселення як зовсім інше явище, майже не пов'язане з наступними часами його існування (Лагодовська та ін. 1962, с. 192). Ця думка була підтримана В.М. Даниленком, котрий розглядав нижньомихайлівський шар як перерву у розвитку (становленні) ямної культури у Північному Надчорномор'ї, пов'язуючи його з особливою Азово-Чорноморською лінією степового енеоліту (Даниленко 1974, с. 87—106).

Нам таке різке розмежування культурних накопичень нижнього та середнього шарів видається надмірним. Вже зверталася увага на те, що поселення цих шарів співпадають за розмірами, хоча у середньому шарі щільність забудови є дещо більшою. Два житла нижнього горизонту середнього шару були розташовані безпосередньо над оселями нижнього шару. Їх відділяє прошарок суглинку близько 0,5 м. Враховуючи топографічні умови розташування жител — у вибалку під схилом, накопичення відкладень могло статися доволі швидко. Можливо, населення, що полишило поселення нижнього шару, пам'ятало про розташування попередніх осель і свідомо звело свої на старому місці.

На певну спадковість культури двох нижніх шарів вказує й схожість конструкцій осель. Це будівлі наземних зразків, напевно, стовпкової конструкції, або з трохі заглибленою долівкою.

Ще більше на це вказує кераміка. На нашу думку, посуд середнього та нижнього шарів поєднує набір прикмет. Спільною є, по-перше, технологія виготовлення посуду — домішки подрібнених мушлі та вапняку. Керамічна маса

через це крихка. По-друге, певні риси схожості є і в формі. Йдеться, передусім, про посудини із плавним профілюванням з високим горлом, які ми маємо в обох шарах.

Панівними в оздобленні посуду нижнього шару є гребінцеві відбитки, хоча є й відбитки мотузочка, а також різні наколи, перлини, защіпи, личинки (Лагодовська та ін. 1962, с. 31, табл. I—IV). Усі ці елементи наявні і в оздобленні посуду середнього шару, хоча загалом цей посуд орнаментовано багатше. Композиційні побудови із відбитків гребінця та мотузочка переконливо свідчать про спорідненість із середньоенеолітичною дереївською культурою (Котова 2013). Також заслуговує на увагу така риса, як шнуровий орнамент та перлинки із защипами, а також розташування паска з перлин. На посуді середнього та нижнього шарів його розташовано ближче до краю вінець. Цю рису зафіксовано й на кухонному посуді Трипілля VI-II, VII і CI (Збенович 1974, рис. 30, 12, 13). Можливо, саме у цього населення мешканці степу запозичили цю рису. Таке поєднання елементів орнаменталії не відоме в кераміці інших культур територій від Дністра до Волги, синхронних нижньому шару Михайлівки та Трипіллю CI, які б стали основою для формування керамічних рогаичьких культурних традицій.

Такі риси кераміки рогаичької культури, як округле денце, жолобчасте оформлення горловини, комірець, навскісний зріз вінець, імовірно, з'явилися внаслідок спілкування з населенням репінської культури. Ці культури поєднують і певні прийоми оздоблення — техніка орнаменталії, орнаменталія зрізу вінець, чересок із перлин. Проте останній на репінській посудині нанесено нижче. Окремі горщики із середнього шару Михайлівки можна, імовірно, розглядати як імпорт з репінського світу.

Окрім трипільської та репінської культур, матеріали поселення Михайлівка дозволяють синхронізувати середній шар з баденською культурою, населення якої опановує значні території за часів класичного розвитку. Досить близькі аналогії в баденській культурі мають уламки від декількох горщиків, орнаментовані прокресленими лініями.

За часів пізнього енеоліту найбільшого розповсюдження набуває манера прикрашати посудини дещо позначеними валиками, які ми зустрічаємо на декількох посудинках середнього шару Михайлівки, в культурах баденського кола. Слід зазначити, що тільки тут зафіксовано традицію прикрашати горщик де-

кількома валиками одразу. Подібний горщик з декількома гладенькими валиками був знайдений у нижньому горизонті середнього шару Михайлівки. На двох інших валики доповнено відбитками мотузочка. На одному з горщиків, який має гладкий валик, відбитки мотузочка розташовані у вигляді паралельних ліній та зигзага. На другому горщику валик було розчленовано зашипами, його плічка прикрашали паралельні лінії з відбитків мотузочка, доповнені напівмісяцями з нього ж (Spitsyna 2004, p. 372, fig. 2, p. 373, fig. 3).

Крім того, саме в баденській культурі широко репрезентовано зашипи по валиках та інших опуклостях (Nemejsova-Pavukova 1981, s. 261—296), тому перлинки різної конфігурації з зашипами, що поширені в середньому шарі Михайлівки, очевидно, можна пояснити опосередкованим баденським впливом. У всякому випадку, в будь-якій іншій культурі вони не набули такого помітного розповсюдження. Виходячи з публікацій, ці посудини, знайдені в середньому шарі Михайлівки, найбільш подібні до кераміки класичного Бадена етапів 2а, б з території Словаччини та Закарпаття (Nemejsova-Pavukova 1981, s. 266—267, obr. 3, 4; Потушняк 1985, с. 302). За матеріалами України сьогодні простежуються контакти трипільського та баденського населення. Матеріали Михайлівки дозволяють зауважити, що впливу баденських традицій зазнали також мешканці степової Наддніпрянщини.

У колекції з Михайлівського поселення також є фрагменти горщиків, аналогії яким є в посуді культури кулястих амфор, орнаментовані наколами прямокутної форми, які утворюють ряди та зигзаги, горизонтальні ряди відбитків перевитого мотузочка, розділені вертикально розташованими рядами, та напівмісяці з відбитків мотузочка. Досить нетиповим для посуду середнього шару є горщик, композицію якого утворюють горизонтальні та вертикальні ряди відбитків, порушені вертикальними рядами таких же відбитків перевитого мотузочка, проте в культурі кулястих амфор така композиція відома (Maleyev, Pryshchera 1996, p. 28—35). На іншому горщику паралельні лінії відбитків мотузочка доповнені напівмісяцями з мотузочка. Ці напівмісяці розташовані ріжками донизу і таке розташування напівмісяців з відбитків мотузочка є типовим для культури кулястих амфор (Sclibior, Koman 1996, p. 28—35).

Окремі посудини рогачицької культури з округлим з внутрішньої частини та прямим або трохи увігнутих зовні горлом мають аналогії в

енеолітичних матеріалах Криму (Щепинский 1985, с. 231, рис. 86: 1, 2, 12) та Кавказу. Проте, виходячи з технології, вони не були запозичені, а були виробами місцевого походження, виготовлені під зовнішнім впливом. Разом з тим, типологічна близькість енеолітичних матеріалів Криму та Кавказу дозволяють припустити, що саме кримський напрямок домінував у контактах населення Наддніпрянщини та Кавказу. На користь цього припущення свідчить також відсутність у репінських пам'ятках басейну Дону та Надазовщини кераміки з північнокавказькими рисами.

Загалом, як то вказувалося, посуд середнього шару Михайлівки демонструє активні зв'язки степового населення з навколишнім світом, що впливало на його керамічні традиції. Таким чином, цілком імовірно, що рогачицька культура зросла на місцевому ґрунті, продовжуючи генетичну лінію дереївської культури та Нижньомихайлівської групи пам'яток (Котова 2013, с. 154), за значного впливу пізньотрипільського світу, а також контактів з мешканцями Криму, носіями традицій репінської культури, пізньомайкопським населенням та більш віддаленими культурами Баден та культури кулястих амфор.

Своєрідність матеріалів верхнього шару поселення Михайлівка дозволяє зафіксувати зміни культурних традицій. Під час виготовлення посуду домішка піску значно переважає, в той час як мушля, вапняк та рослинні часточки використовуються значно рідше, через це посуд міцніший. Поверхня посуду верхнього шару доведена майже до блиску. З'являються нові форми (миски), які раніше були невідомі. Широко використовуються посудини з вушками. Переважають горщики з низьким горлом, прикрашені відбитком мотузочка та зашипами, які утворюють трикутні фігури та горизонтальні ряди. Поширюються ріпоподібні посудини. В цілому, посуд, що принципово відрізняється за тістом, формою, елементами орнаменту та композиціями від кераміки середнього шару, домінує у верхньому. Проте частина кераміки зберігає риси, характерні для посуду середнього шару. Це горщики з відносно високим горлом та посуд зі сплюсненим денцем. Спільним є використання в орнаментации відбитків мотузочка та гребінця, проте, перлинки у верхньому шарі практично відсутні.

Нові культурні звичаї також з'явилися і в будівництві. Крім житлових конструкцій, у верхньому шарі є споруди, що, на думку авторів, розкопок мали оборонний характер. У житлобудівництві присутні два типи помешкань:

трохи заглиблені й наземні з кам'яним фундаментом. На відміну від двох попередніх шарів житлово-господарчі комплекси верхнього шару розташовані на найвіддаленішій частині центрального пагорба.

Матеріали поселення Михайлівка демонструють, що традиції населення, що лишило по собі верхній культурний шар, мають певний зв'язок з традиціями середнього шару, тобто з традиціями рогачицької культури. Однак, значні відмінності в матеріальній культурі змушують припустити імовірність впливу з боку інших груп населення, який і став вирішальним фактором у формуванні культури верхнього шару Михайлівки.

Дослідники не раз на увагу вказували і на спадковості рис поховального обряду: це застосування каменю (кромлехи, перекриття), орієнтація у східному напрямку за домінування північно-східного. Разом з тим наголошувалося на обмеженому використанні вохри, у порівнянні з ямною культурою (Фоменко, Ковпаненко 1986, с. 13—14; Шапошникова и др. 1986, с. 51). До цього додамо й такі риси, як звичай влаштовувати невеличкі могильники під спільним насипом, наявність виробів з вохри у складі супроводу, а також трипільського посуду та статуеток, незначна глибина могил.

Таким чином, здається є підстави вбачати формування цієї культури на місцевому ґрунті (дереївсько-нижньомихайлівському) за деякого впливу іншого населення, у першу чергу, пізньотрипільського. На наш погляд, суттєвіші відмінності спостерігаються між рогачицькою культурою та ямною. Це, по-перше, добре відбивають матеріали Михайлівського поселення. За розмірами, топографією, планіграфією, прийомами будівельної справи, захисними спорудами поселення верхнього шару принципово різняться від попередніх. Це ж стосується технології виготовлення посуду, його форми та орнаменталізації на чому, до речі, на увагу вказували дослідники Михайлівки. Певні риси спадковості у посуді вказують, що степове пізньоеолітичне населення приймало участь у генезі ямної культури, проте вирішальним був вплив чи прихід якогось іншого населення. На це вказують зміни у поховальному обряді — зникає звичай влаштовувати невеличкі могильники під спільним насипом, кромлехи, вироби з вохри замінюють більш активним посипанням небіжчика та могили вохрою, хоча інколи клали й грудки вохри. Могили стають просторішими та глибшими, поширюється звичай класти в могилу розібраний віз, інколи супроводжува-

ти небіжчика шматком м'яса, з'являються нові прикраси тощо.

Таким чином, дослідження матеріалів поселення Михайлівка ставить перед нами складну проблему культурної атрибуції комплексу поселень, відбитих в його нашаруваннях. Простежується чіткий генетичний зв'язок традицій нижнього та середнього шарів, котрий доповнюється певною спадковістю поховального обряду степового населення енеолітичної доби. Натомість таких рис спадковості значно менше між середнім шаром та верхнім, як і між похованнями рогачицької та ямної культур.

Хронологічні межі репінської культури та її генеза

Пам'ятки репінської культури займали простори на захід від Дніпра — Сіверсько-Донецький регіон і Північно-Західне Надазов'я та далі на схід. Це добре фіксується за матеріалами поселень і поховальних пам'яток, які відмічають завдяки виявленій у них кераміці зону поширення пам'яток цієї культури.

Нагадаємо, що А.Т. Синюк, котрий виділив репінську культуру, датував її межею IV—III — межею III—II тис. до н. е., тобто загалом вона мала існувати десь приблизно тисячу років. Дата початку репінської культури визначалася визнанням її генетичного зв'язку з середньостогівською культурою, а раннього періоду — першою половиною III тис. до н. е. — співіснуванням з другим етапом хвалінської культури. Другий період дослідник, орієнтуючись на Михайлівське поселення, датував другою половиною III тис. до н. е. (Синюк 1981, с. 17).

На наш погляд, ця концепція має слабкі місця. По-перше, нагадаємо, що поділ матеріалу на два хронологічних періоди було здійснено типологічно — ніяких стратиграфічних даних на користь цього немає. Керамічні ж матеріали, відомі на поселеннях Дніпро-Донського межиріччя, утворюють доволі однорідний комплекс. Відтак, щонайбільше може йтися поки що про локальні відмінності посуду, але не про хронологічні. По-друге, датування репінської культури видається надто розтягненим у часі. Є підстави датувати її точніше.

Відносну хронологію репінської культури на Нижньому Доні визначає стратиграфія поселення Роздорське 1, де репінський (восьмий) шар перекривав шар (сьомий) з пізніми матеріалами косянтинівської культури (Кияшко 1994, с. 31). Для шостого шару з матеріалами ранньої косянтинівської культури отри-

мано одну дату за С14 — 4490 ± 180 рр. тому (Кременецкий 1991, с. 116). Костянтинівська культура, як то переконливо довів В.Я. Кияшко (Кияшко 1994, с. 62), сформувалася під сильним впливом та, можливо, за безпосередньої участі майкопського населення. Таким чином, можна припустити, що репінське населення з'явилося на Нижньому Доні та змінило тут населення костянтинівської культури.

Важливим моментом корегування дати репінської культури є можливість синхронізації її з середнім шаром Михайлівки. На такий же приблизно час вказує й стратиграфічна позиція поховань, а також деякі знахідки. Йдеться, у першу чергу, про металеві вироби, знайдені у похованнях біля с. Сватове й Заможне, котрі С.М. Братченко зіставляє з пізньомайкопською культурою (новосвободненський етап), що підтверджують дати і за С14 — 3476 ± 99 рр. до н. е. (Кі) (Братченко 1996, с. 52; 2003, с. 187). На думку А.Д. Резепкіна, майкопська культура втрачає свою культурну специфіку на новосвободненському етапі. Цей етап він синхронізує з Трипіллям СІ. Третій етап вказаної культури, на його думку, є синхронним Трипіллям СІІ, а фінал культури настає одночасно з кінцем існування трипільських пам'яток (Резепкін 1996, с. 53). Виходячи з наведених міркувань, репінська культура є загалом синхронною рогачицькій. На користь цього свідчать дати з репінського шару поселення Підгорівка із Сіверського Дінця (Манько, Теліженко 2002)

Пам'ятки репінської культури басейну Сіверського Дінця дозволяють дещо інакше поглянути на проблему її походження. Необхідно погодитись з А.Т. Синюком та І.Б. Васильєвим (1985) у тому, що складання репінської культури не могло відбуватися в Поволжі та Прикаспії, як припускав В.М. Даниленко. Немає ніяких свідчень і про можливість її формування у Наддніпрянщині. Таким чином, пов'язувати складання цієї культури можна лише з басейнами Дону або Сіверського Дінця. Визначення найбільш типових рис, що характеризують репінський посуд: домішка мушлі, округле денце, порівняно високе жолобчасте горло, косо зрізані до центру вінця, орнамент з горизонтальних рядів гребінцевих відбитків, прокреслених ліній, наколів, ямок та перлинок по горлу змушує шукати культуру з керамікою, якій притаманні ці основні риси.

Для встановлення витоків складання керамічних традицій репінської культури слід розглянути пам'ятки населення, що передувало репінському на території Дніпро-Донського

межиріччя. У цей час у басейні Нижнього Дону мешкало населення костянтинівської культури, Середнього — нижньодонської (за А.Т. Синюком) або воронезько-донської (за Н.С. Котовою) культур, а також досить незначна група середньостогівського населення. В басейні Сіверського Дінця мешкали носії середньостогівської культури та культури ямково-гребінцевої кераміки. Територія сучасних волзьких та каспійських степів була зайнята населенням хвалінської культури. Традиційні хвалінські риси не простежуються на репінському посуді. Хвалінський посуд представлено трьома типами: чаші, посудини дзвоноподібної та кулястої форм зі слабо позначеним комірцем або невисоким горлом. Широко застосовувався відбиток стулок мушлі (Агапов і др. 1990, с. 84).

На Нижньому Доні була поширена костянтинівська культура зі своєрідним керамічним комплексом. Серед елементів оздоблення кераміки костянтинівської культури є личинка, мотузок, прокреслений орнамент, короткий гребінцевий відбиток краєм вінець, які широко відомі в репінській культурі. Спільні риси наявні також у формі посуду. Частина костянтинівської кераміки має гострі, косо зрізані до центру та прямо зрізані вінця, жолобчасте горло, округлі тулуб та денце. Проте, маємо зазначити, що складання репінської культури у Нижньому Доні на ґрунті костянтинівських традицій здається малоімовірним, оскільки тут наявна група ознак, які відрізняють її від репінської: складні орнаментальні композиції з використанням мотузочкової орнаменталії, кераміка, близька майкопській, поза тим, неорнаментована та з плескуватим денцем. Важливим фактом є відсутність на костянтинівському посуді орнаменту з перлинок або ямок.

На Середньому Доні в першій половині III тис до н. е. мешкало пережитково-неолітичне населення культури ямково-гребінцевої кераміки та пізніші носії середньодонської неолітичної культури. Дані про те, що в першій половині III тис. до н. е. тут існувало населення нижньодонської (за А.Т. Синюком) або воронезько-донської культури (за Н.С. Котовою) маріупольської культурно-історичної спільноти сьогодні відсутні. У басейні Середнього Дону також немає потужного горизонту пам'яток середньостогівсько-хвалінської культурно-історичної спільноти. Майже на кожному з багаточисельних поселень відомі поодинокі знахідки кераміки, близької до скелянської та костянтинівської культур. Це свідчить про інфільтрацію окремих нечис-

ленних носіїв цих культур у басейн лісостепоного Дону. Такі незначні групи населення, що мешкали на чужій території, не могли стати ґрунтом для формування нової репінської культури, репрезентованої значною кількістю пам'яток.

З точки зору генези репінських керамічних традицій басейн Сіверського Дінця є цікавим, оскільки саме тут широко репрезентовані культури, традиції яких, на наш погляд, були вирішальними в процесі формування репінської культури. Цей регіон сьогодні єдиний, де відомі пам'ятки з керамікою, що дає всі ознаки, які характеризують репінський посуд. У басейні Сіверського Дінця за часів розвиненого енеоліту існувало населення культури ямково-гребінцевої кераміки та дереївської культури. Традиції останніх несуть відбиток впливу з боку сусідньої коостянтинівської культури.

У культурі ямково-гребінцевої кераміки широко розповсюджено доволі товстостінний посуд з жолобчастим горлом та округлими денцем і тулубом, з ямками та перлинками під вінцями, короткими гребінцевими відбитками та личинками. Орнамент утворює горизонтальні ряди та лінії, іноді зигзаг (Спицына 2000, с. 57). Всі ці ознаки є характерними також і для репінського посуду. З посудом Дерев'янки пам'яток цього регіону репінську кераміку поєднують високі вінця з навскісним зрізом та жолобок на горлі. Спільними також є короткий гребінцевий штамп, гребінцевий зигзаг, прокреслені смуги, одинарні та парні наколи, перевитий та звичайний мотузочок, смужки з личинок, скоба. Таким чином, слід зазначити, що саме в сіверсько-донецькому регіоні ми вбачаємо витоки основних культурних традицій, що є характерними для керамічного комплексу репінської культури.

Проте вкажемо, що крім рис, які є характерними для дереївської культури та культури ямково-гребінцевої кераміки, окремі прикмети були запозичені репінським населенням у сусідніх культурних груп. Такий елемент орнаменту репінської культури, як напівмісяць з личинки відомий лише в кераміці Трипілля СІІ. Наявність в сіверсько-донецькому ареалі репінської культури жителів з глиняною підмазкою підлоги дозволяє говорити про контакти з пізньотрипільським населенням і носіями рогачицької культури. Про контакти з рогачицькою культурою свідчить орнамент у вигляді защипів, а також горщики з горлом, стінки яко-

го розширюються у верхній частині або мають потовщення з двох боків.

У кераміці репінської культури також простежується вплив орнаментальних традицій культури кулястих амфор. Так, на одному з горщиків з поселення Університетське 3 маємо ряди та зигзаги з вдавлень прямокутної форми. На іншому з цього ж поселення під рядом подібних вдавлень розташовані ряди та звисаючі трикутники з відбитків перевитого мотузочка. Ці трикутники облямовують також прямокутні вдавлення. Лінія зигзагу та ряд з прямокутних вдавлень є типовими елементами для оздоблення посуду культури кулястих амфор (Szmyt 1999, р. 281—337).

Інший горщик з цього ж поселення, прикрашений рядочком ямок по краю вінець, на горлі мав ряд з напівмісяців, а його плічка були прикрашені паралельними рядками з перевитого мотузочка та двома рядами з напівмісяця також з перевитого мотузочка. Розташування цих напівмісяців вертикально ріжками в бік нагадує орнаментацию трипільського посуду на етапі СІІ (Збеневич 1968, с. 50—70).

Слід зазначити, що досить цікавим є той факт, що на пам'ятках Степової Наддніпрянщини простежуються впливи двох західних культур доби пізнього енеоліту: баденської та культури кулястих амфор, у той час як на пам'ятках більш східної репінської культури фіксується лише вплив орнаментальних традицій культури кулястих амфор і лише на пам'ятках розташованих в сучасній лісостеповій зоні. Цілком імовірно припустити, що ці впливи були пов'язані з розповсюдженням окремих груп населення культури кулястих амфор, яке просувалося по Лівобережній лісостеповій Наддніпрянщині в басейн Сіверського Дінця та Середнього Дону. Про появу населення культури кулястих амфор в Лівобережному Лісостепу свідчать знахідки імпортованих речей цієї культури на поселенні Гришівка в Середньому Подесенні (Березанская 1975, с. 148—167; Szmyt 1999, р. 135—142).

Таким чином, на межі двох епох — енеоліту й бронзи — в Східній Європі дуже добре виділяються два культурних явища: рогачицька та репінська культури. Десь у Північно-Східному Надазов'ї простежується межа цих культурних утворень, оскільки пам'ятки рогачицької культури виявлено не лише у Дніпровсько-Бузькому межиріччі, а й на Правобережжі Нижнього Дніпра та в Криму.

- Агапов С.А., Васильев И.Б., Пестрикова В.И. Хвалынский энеолитический могильник. — Самара, 1990.
- Березанская С.С. Неолитическая стоянка у хут. Гришевка на Средней Десне // Советская археология. — 1975. — № 2. — С. 148—167.
- Братченко С.М. До проблеми ранньобронзової індустрії Східної Європи // Древние культуры Восточной Украины. — Луганск, 1996. — С. 32—57.
- Васильев И.Б., Синюк А.Т. Энеолит Восточно-Европейской лесостепи. — Куйбышев: КГПИ, 1985.
- Даниленко В.Н. Энеолит Украины. — К., 1974.
- Дергачев В.А. Памятники позднего Триполья. — Кишинев, 1980.
- Збенюк В.Г. Кераміка усатівського типу // Археологія. — 1968. — Вип. 21. — С. 50—78.
- Збенюк В.Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. — К.: Наукова думка, 1974.
- Кияшко В.Я. Между бронзой и камнем. — Азов: Азовский краеведческий музей, 1994.
- Ковпаненко Г.Т., Фоменко В.М. Поховання доби енеолиту — ранньої бронзи на правобережжі Південного Бугу // Археологія. — 1986. — № 55. — С. 10—25.
- Котова Н.С. Деревская культура и памятники Нижнемихайловского типа. — К.; Харьков: Майдан, 2013.
- Лагодовська О.Ф., Шапошникова О.Г., Макаревич М.Л. Михайлівське поселення. — К.: АН УРСР, 1962.
- Манько В.А., Телиженко С.А. Мезолит, неолит и энеолит Подонечья: Кат. радиоуглерод. дат. — Луганск, 2002.
- Маркевич В.И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев: Штиинца, 1981.
- Патоква Э.Ф., Петренко В.Т., Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю. Усатовская локальная группа // Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 81—125.
- Потушняк М.Ф. Баденская культура // Археология Украинской ССР. — В 3 т. — Т. 1. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 301—305.
- Резепкин А.Д. К проблеме соотношения хронологии культур эпохи энеолита—ранней бронзы северного Кавказа и Триполья // Между Азией и Европой. Кавказ в 4—1 тыс. до н. э. — СПб, 1996. — С. 50—54.
- Синюк А.Т. Репинская культура эпохи энеолита—бронзы в бассейне Дона // Советская археология. — 1981. — № 4. — С. 8—20.
- Спицына Л.А. Северскодонский ареал Репинской культуры // Древности Северского Донца. — Луганск: Шлях, 2000. — С. 53—76.
- Спицына Л.А. Поселення Нижній Рогачик // Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. — К.: 2010. — Вип. 2. — С. 5—12.
- Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К.: 1973.
- Шапошникова О.Г. Пам'ятки рогачицького типу в Подніпров'ї // Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСР. — К.: Наукова думка, 1972. — С. 113—115.
- Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Довженко Н.Д. Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант). — К.: Наукова думка, 1986.
- Щепинский А.А. Ранний энеолит Крыма // Археология Украинской ССР. — В 3 т. — Т. 1. — К., 1985. — С. 320—324.
- Bratchenko S.N. Radiocarbon Chronology of the Early Bronze Age of the Middle Don. Svatove, Luhansk Region // Baltic-Pontic Studies. — Vol. 12. — Poznań, 2003. — P. 185—208.
- Kotova N., Spitsyna L. Radiocarbon Chronology of the «Middle Layer» of the Mykhailivka Settlement // Baltic-Pontic Studies. — Vol. 12. — Poznań, 2003. — P. 121—131.
- Maleyev Y., Pryshchepa B. Grave of Globular Amphora Culture from Tovpyzhyn // Baltic Pontic Studies. — Poznań, 1996. — P. 62—69.
- Němejcová-Pavuková V. Náčrt periodizácie Badenskej kultury a jej chronologických vzťahov k ju hovýchodnej Európe. Slovenská Arch. — Bratislava, 1981. — S. 261—296.
- Sclibior J., Koman W. Grave of the Globular Amphora Culture from Site no. 27 in Swierszczow // Baltic Pontic Studies. — Poznań, 1996. — P. 28—35.
- Szmyt M. Between West and East People of the GAC in Eastern Europe: 2950—2350 BC // Baltic Pontic Studies. — 1999. — Vol. 8. — P. 349.
- Spitsyna L. Baden Traditions in the Late Eneolithic Cultures of the Dnieper-Don // Internationale Archäologie. Studia honoraria 1433-4194. — bd. 21. Němejcová-Pavuková, Viera. Alte Geschichte, Archäologie; Neolithikum; Bronzezeit; Europa; Bibliographie; Aufsatzsammlung. — 2004. — P. 369—379.

Надійшла 28.03.2017

Л.А. Спицына¹

¹ Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела энеолита—бронзы Института археологии НАН Украины, spitsyna@iananu.org.ua

РОГАЧИКСКАЯ И РЕПИНСКАЯ КУЛЬТУРЫ В КРУГУ КУЛЬТУР ПОЗДНЕГО ЭНЕОЛИТА—РАННЕЙ БРОНЗЫ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

Анализ имеющейся базы источников позволяет обозначить ареалы, проследить формирование, определить временные рамки рогачикской и репинской культур. Формирование рогачикской культуры происходило на местной основе (нижнемихайловская группа памятников и деревская культура) при мощном воздействии со стороны позднетрипольского мира. Отдельные черты материальной культуры носителей рогачикских традиций свидетельствуют о контактах с жителями Крыма, репинцами, позднемаякопским населением, и более отдаленными культурами — Баден и шаровидных амфор.

Исследование возможных составляющих формирования репинской культуры определяет регион Северского Донца как наиболее вероятный ареал этого процесса. Собственно, именно здесь широко представлены культуры, традиции которых, на наш взгляд, имели решающее влияние на процесс формирования репинской культуры — деревская и культура ямочно-гребенчатой керамики. Кроме этого, некоторые черты были заимствованы репинским населением у соседей. Среди них, в первую очередь, речь идет о трипольском и рогачи-

чицком. Отдельные элементы оформления посуды указывают на контакты репинцев с культурой шаровидных амфор.

Таким образом, среди древностей позднего энеолита—ранней бронзы Восточной Европы хорошо выделяются два явления — рогачицкая и репинская культуры.

Памятники рогачицкий культуры известны в Днепровско-Бугском междуречье, на Правобережье Нижнего Днестра и в Крыму.

Носители репинского традиций занимали пространства к востоку от Днестра—Северско-Донецкий регион, Северо-Западное Приазовье и дальше на восток.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Восточная Европа, поздний энеолит, ранняя бронза, рогачицкая культура, репинская культура, трипольская культура, Усатово, нижнемихайловская группа памятников, дереивская культура, культура Баден, культура шаровидных амфор.

Larysa A. Spitsyna ¹

¹ PhD, research fellow of the Chalcolithic and Bronze Ages Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, spitsyna@iananu.org.ua

ROHACHYK AND RIEPIN CULTURES IN CIRCLE OF EASTERN EUROPEAN CULTURES IN LATE CHALCOLITHIC AND EARLY BRONZE AGES

Analysis of the available source base makes it possible to determine the area of distribution, to trace the formation, and to outline the timeframe of Rohachyk and Riepin cultures. Rohachyk culture formed at a local ground (Nyzhniomykhailivka group of monuments and Dereivka culture) by the powerful influence of Late Trypillia culture. Some features of the material culture of Rohachyk traditions' bearers evidence their contacts with the populations of the Crimea, Riepin culture, Late Maikop culture, as well as of more distant cultures, namely, Globular Amphora and Baden ones.

Investigation of possible components forming Riepin culture identified the Siverskyi Donets River region as the most likely area for this process. Actually, it is here where cultures which traditions, to the author's opinion, had a decisive influence on the process of the Riepin culture's creation, were widely represented; they are Dereivka and Pit-Comb Ware cultures. In addition, the Riepin culture population borrowed some features from its' neighbours. Trypillia and Rohachyk cultures populations are first among the latter. Some elements of the decoration on dishes evidence for contacts between Riepin and Globular Amphora cultures populations.

Consequently, two phenomena, Rohachyk and Riepin cultures, are prominent among Eastern European antiquities in the Late Chalcolithic and the Early Bronze Age.

Rohachyk culture sites are known in the area between the Dnipro and Buh Rivers, in the Dnipro River right bank lower region, and in the Crimea.

The bearers of the Riepin culture traditions occupied left bank of the Dnipro: Siverskyi Donets River region, the north-west area of the Sea of Azov, and further to the east.

Key words: Eastern Europe, the Late Chalcolithic, the Early Bronze Age, Rohachyk culture, Riepin culture, Trypillia culture, Usatove, Nyzhniomykhailivka group of monuments, Dereivka culture, Baden culture, Globular Amphora culture.

References

- Agapov S.A., Vasiliev I.B., Pestrikova V.I. Khvalynskii eneoliticheskii mogilnik. Samara, 1990.
- Berezanskaia S.S. Neoliticheskaia stoianka u khutora Grishevka na Srednei Desne. *Sovetskaia arkhologiiia*. Moskva, 1975, vol. 2, pp. 148-167.
- Bratchenko S.M. Do problemy ranniobronzovoi industrii Skhidnoi Yevropy. *Drevnie kultury Vostochnoi Ukrainy*. Luhansk, 1996, pp. 32-57.
- Bratchenko S.N. Radiocarbon Chronology of the Early Bronze Age of the Middle Don. Svatove, Luhansk Region. *Baltic-Pontic Studies*. Poznań, 2003, vol. 12, pp. 185-208.
- Danylenko V.N. Eneolit Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka, 1974.
- Dergachev V.A. Pamiatniki pozdnego Tripolia. Kishinev, 1980.
- Kiashko V.Ya. Mezhdubronzoi i kamnem. Azov: Azovskii kraievedcheskii muzei, 1994.
- Kotova N., Spitsyna L. Radiocarbon Chronology of the «Middle Layer» of the Mykhailivka Settlement. *Baltic-Pontic Studies*. Poznań, 2003, vol. 12, pp. 121-131.
- Kotova N.S. Dereivskaia kultura i pamiatniki Nizhnemikhailovskogo tipa. Kyiv; Kharkiv: Maidan, 2013.
- Kovpanenko H.T., Fomenko V.M. Pokhovannia doby eneolitu - rannioi bronzy na pravoberezhzhi Pivdennoho Buhu. *Arkheolohiia*, 1986, vol. 55, pp. 10-25.
- Lahodovska O.F., Shaposhnykova O.H., Makarevych M.L. Mykhailivske poselennia. Kyiv: AN URSR, 1962.
- Maleiev Y., Pryshchepa B. Grave of Globular Amphora Culture from Tovpyzhyn. *Baltic Pontic Studies*. Poznań, 1996, pp. 62-69.
- Manko V.A., Telizhenko S.A. Mezolit, neolit i eneolit Podonechia: Katalog radiokarbonnykh dat. Luhansk: Shliakh, 2002.
- Markevich V.I. Pozdnetripolskie plemena Severnoi Moldavii. Kishinev: Shtiintsa, 1981.

- Němejcová-Pavuková V. Náčrt periodizácie Badenskej kultury a jej chronologických vzťahov k juhoovýchodnej Európe. *Slovenská Arch.* Bratislava, 1981, vol. 29, pp. 261-296.
- Patokova E.F., Petrenko V.T., Burdo N.B., Polishchuk L.Yu. Usatovskaia lokalnaia gruppa. *Pamiatniki tripolskoi kultury v Severo-Zapadnom Prichernomorie*. Kyiv: Naukova dumka, 1989, pp. 81-125.
- Potushniak M.F. Badenskaia kultura. *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*. Kyiv: Naukova dumka, 1985, vol. 1, pp. 301-305.
- Rezepkin A.D. K probleme sootnosheniia khronologii kultur epokhi eneolita-rannei bronzy severnogo Kavkaza i Tripolia. *Mezhdue Aziei i Evropei. Kavkaz v 4-1 tys. do n. e.* St. Peterburg, 1996, pp. 50-54.
- Sclibior J., Koman W. Grave of the Globular Amfora Culture from Site no. 27 in Swierszczow. *Baltic Pontic Studies*. Poznań, 1996, pp. 28-35.
- Shaposhnykova O.H. Pamiatky rohachytskoho typu v Podniprovi. Materialy XIII konfrentsii Instytutu arkheolohii AN URSR. Kyiv: Naukova dumka, 1972, pp. 113-115.
- Shaposhnikova O.G., Fomenko V.N., Dovzhenko N.D. Yamnaia kulturno-istoricheskaia oblast (yuzhnobugskii variant). Kyiv: Naukova dumka, 1986.
- Shchepinskii A.A. Rannii eneolit Kryma. *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*. Kyiv: Naukova dumka, 1985, vol. 1, pp. 320-324.
- Siniuk A.T. Repinskaia kultura epokhi eneolita-bronzy v basseine Dona. *Sovetskaia arkheologiia*, 1981, vol. 4, pp. 8-20.
- Spitsyna L.A. Severskodonetskiy areal Repinskoi kultury. *Drevnosti Severskogo Dontsa*. Luhansk: Shliakh, 2000, pp. 53-76.
- Spitsyna L.A. Poselennia Nyzhnii Rohachyk. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy: Zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv, 2010, ed. 2, pp. 5-12.
- Spitsyna L. Baden Traditions in the Late Eneolithic Cultures of the Dnieper-Don Internationale Archäologie. *Studia honoraria 1433-4194*, bd. 21. Němejcová-Pavuková, Viera. Alte Geschichte, Archäologie; Neolithikum; Bronzezeit; Europa; Bibliographie; Aufsatzsammlung. 2004, pp. 369-379.
- Szmyt M. Between West and East People of the GAC in Eastern Europe: 2950-2350 BC. *Baltic Pontic Study*. Poznań, 1999, vol. 8.
- Telehin D.Ya. Seredniostohivska kultura epokhy midi. Kyiv, 1973.
- Vasilev I.B., Siniuk A.T. Eneolit Vostochno-Evropaiskoi lesostepi. Kuibyshev: KGPI, 1985.
- Zbenovych V.H. Keramika usativskoho typu. *Arkheolohiia*, 1968, vol. 21, pp. 50-78.
- Zbenovich V.G. Pozdnetripolskie plemena Severnogo Prichernomoria. Kyiv: Naukova dumka, 1974.